

Åter på plats

En studie av slotten i Potsdam och Berlin
från demolering till återuppbyggnad

Jan Henrik Nilsson

I oktober 2002 invigdes Fortunaportalen, en rekonstruktion av den gamla portalen till det kungliga slottet i Potsdam, strax väster om Berlin. Portalen, ett 28 meter högt torn krönt med en gyllene staty av lyckogudinnan Fortuna, står dock som en "bortglömd ensam souvenir" på en stor öppen plats dominerad av en trafikled.¹ Återuppförandet av Fortunaportalen är den första etappen i nybyggnationen av Potsdams stadsslott. Det ursprungliga slottet skadades svårt av brittiska bomber våren 1945 och sprängdes slutligen av de östtyska myndigheterna 1960. Även i Berlins centrum pågår förberedelser för att bygga upp det gamla kungliga slottet. Precis som i Potsdam bombades slottet under kriget för att sedan sprängas under DDR-tiden. Att bygga slott är inget man normalt ägnar sig åt under det tidiga 2000-talet. Det är tvärtom fråga om extraordinära händelser med stor symbolisk betydelse. I de här fallen har det också varit fråga om mycket kontroversiella beslut. Debatten om dessa platsers framtid har pågått under en följd av år. En rad estetiska, praktiska och ideologiska argument har framförts, både för och emot byggplanerna. Meningsskiljaktigheterna har fördjupats av de historiska händelser som utspelats i slotten och dess omgivningar under 1900-talet: krig, nazism, jedeförföljelser och kommunistisk diktatur. Denna artikel kommer att behandla de händelseförlopp som bildar bakgrund till besluten att återuppbygga slotten i Potsdam och Berlin. Tyngdpunkten i artikeln kommer att ligga på perioden efter 1945.

Slottens symboliska betydelse handlar till stor del om att de är slott. Kungliga slott har speciell plats i historien och i det allmänna medvetandet. Enligt nationalencyklopedien var slott ursprungligen beteckningen på "en byggnad eller ett byggnadskomplex i kunglig eller statlig ägo och med representativa funktioner, ofta befäst och med påkostad utformning och utsmyckning".² Med en nutida term, hämtad från urbangeografi och platsmarknadsföring, kan man kalla de tidigmoderna slottsbyggena för ett slags flaggskeppsprojekt.³ När

man idag diskuterar sådana kan de ha ganska olikartad karaktär; det kan vara projekt inom stadsbyggnad och arkitektur eller de kan ha fokus på kultur och turism. Den gemensamma nämnaren är att projekten är politiskt styrda och tänkta att bli en utgångspunkt för den kommande utvecklingen på platsen eller i området.⁴ Med tanke på deras centrala lägen och drag av storslagenhet är det rimligt att diskutera slotten i Potsdam och Berlin i termer av flaggskepp, både i sin ursprungliga form och som nybyggnationer.

Slottens praktiska och symboliska funktioner

När de kungliga slotten byggdes var de residens för den kungliga familjen med alla de funktioner som tillhörde ett hov. De var därtill rikets viktigaste administrativa byggnad, som kunde inrymma kanslier och ämbetsverk. De var kort sagt centrum för utövandet av den politiska makten. Makt är emellertid inte bara en fråga om praktiska funktioner, den utövas också genom representation. Ett fungerande slott är därför försett med lokaler och platser som lämpar sig för möten och ceremonier och som är ägnade att imponera på besökare. Genom sin prakt och storlek var slotten representativa symboler för kungamakten och därmed förknippade med tidens framväxande territorialstater. Slottens prestige och symboliska betydelse kommer till uttryck genom dess arkitektur och plats i landskapet eller i stadsbilden samt genom konstsamlingar, museer, teatrar och bibliotek. Slottens symboliska och maktbärande funktioner var alltså nära sammankopplade med en rad rumsligt bestämda praktiska funktioner.

Den brittiske historikern Christopher Clark menar att 1700-talets hovkultur, med dess protokoll och intrikata etikettsregler, kan ses som en viktig del i ett politiskt signalsystem.⁵ På liknande sätt kan valet av lokalisering för ett slott i den furstliga domänen eller i staden; slottets storlek och arkitektoniska utformning; dess fortlöpande ombyggnader och underhåll, dess förändrade funktioner samt i det här fallet dess nedrivning och planerade återuppbyggnad ses som väsentliga delar av ett politiskt signalsystem. Slottsbyggnaders symboliska funktion är alltså inte enbart en följd av dess praktiska och politiska funktioner, som i de flesta flaggskeppsprojekt finns det ett väsentligt inslag av monumentalitet. Den brittiske geografen Peter Hall skriver apropå det tidiga 1900-talets våg av grandiosa stadsbyggnadsprojekt, från New Delhi till Moskva, att de kan beskrivas som en koncentration av monumentalitet, som ett exempel på "architecture as theatre, design intended to impress".⁶ I detta yttrande finns beröringspunkter med den franske sociologen Henri Lefebvre. I sitt välkända verk *The Production of Space* menar denne att monumentalitet, eller det monumentala rummet, inte i första hand bestäms av sina materiella egenskaper utan av vad som får äga rum och vad som inte får

äga rum där – av dess sociala rumslighet. Han menar även att ett monument inte har en en gång för alla bestämd mening, det har istället ”en horisont av mening” som ständigt ifrågasätts och förändras.⁷ Ett monuments, eller ett slotts, betydelse går alltså inte att bestämma utifrån en bestämd funktion, dess betydelse skapas i samspelet mellan dess olika funktioner. Det väsentliga i det här sammanhanget är att det finns ett tydligt samband mellan praktisk och politisk rationalitet och det symboliskt meningsbärande.

I kraft av sin politiska och symboliska betydelse blir ett kungligt slott en väsentlig del av en stads politiska geografi. Det kan fungera som en arena där politik skapas, men dess användning och fysiska gestaltning kan också ses som materiella avtryck av ideologiska överväganden och politiska strider. Arenaperspektivet fungerar som en ingång till att se det stora i det lilla, eller som Lundageografen Gunnar Törnqvist uttrycker det: ”Even if delimited in terms of individual reach and human scale, an arena presumably contains sufficient information to enable us to understand how the whole operates or, perhaps more accurately, to identify essential knowledge gaps.”⁸ Begreppet har en nära koppling till platsbegreppet. En plats är ”lokaliserad i rummet i materiell eller symbolisk mening”⁹. Plats används för att markera sammanhang där människan är ”på plats” eller ”tar plats” i rummet. På platser utvecklas relationer, det sker någon form av interaktion mellan människor och mellan människor och den materiella omvärlden. Därmed fungerar en plats som en process där samtidens relationer följer på det som tidigare skett på platsen. Att på detta sätt betrakta en plats som en socialt konstruerad process innebär att det historiska perspektivet blir en nödvändig del i en analys av densamma.

Historien på plats

Om man tänker sig ett slott och dess närmaste omgivningar som en plats på grundval av ovanstående resonemang så gör platsperspektivet det möjligt att skapa en bättre förståelse för sambanden mellan de historiska processer som utspelats på denna plats och de mer överordnade historiska processer som bildar dess kontext. Ideologiska konflikter och politiska processer materialiseras i det fysiska rummet. Platsen blir en del av ett politiskt signalsystem. En studie i ett mikrogeografiskt perspektiv kan både konkretisera och problematisera den allmänna politiska utvecklingen under en period. Genom att läsa historien inifrån och ut, kan ytterligare aspekter läggas till den historiska förståelsen samtidigt som processerna kan levandegöras.

Detta sätt att betrakta rumsligt materiella strukturer som historiska kvarlevor erinrar om den tyske historikern Karl Schlögels resonemang i boken *Im Raume lesen wir die Zeit*, vars titel för övrigt är lånad av den tyske geografen Friedrich Ratzel.¹⁰ Schlögels essäsamling kan ses som ett försök att under-

söka vad som händer med historieskrivningen om man tar det rumsliga perspektivet på allvar. Hans huvudargument är att det rumsliga sammanhanget, platsen, bildar en unik enhet där olika epoker möts genom de spår de lämnat efter sig – rummets enhet skapas genom "osamtidigheternas samtidighet". Schlögel ser sig själv som en del av *spatial turn*, en forskningsriktning där historievetenskapen sedan 1990-talet påverkats av främst geografer och samhällsvetare. En viktig punkt härvidlag är att historieskrivning med fokus på platsen främjar tvärvetenskaplighet, platsen "har vetorätt" mot alltför snävt vetenskaplig specialisering.¹¹ Den brittiska antropologen Sharon Macdonald visar med ett konkret exempel hur ett rumsligt perspektiv kan skärpa analysen av historiska skeenden. I två artiklar undersöker hon platsen för de nazistiska partidagarna i Nürnberg, ett nazistiskt flaggskeppsprojekt. Hon studerar platsens utformning, arkitektur och praktiska funktioner och hur man förhållit sig till platsen under efterkrigstiden. Frågor kring arkitekturens intentionalitet är ett centralt tema i den ena artikeln. Platsen karaktär av *undesireable heritage* skapar alldeles speciella problem i relationen mellan historia och (nationell) identitet.¹²

McDonald relaterar även till begreppet historiemedvetande. Det är ett av de två begrepp, det andra är historiebruk, som behöver användas för att beskriva människors mentala och "praktiska" förhållningssätt till historien. (Denna artikels format tillåter endast en mycket kort presentation av begreppen, i övrigt hänvisas till refererade verk.) "Innebörden av begreppet historiemedvetande är att individer och kollektiv mer eller mindre medvetet förhåller sig till olika tidsdimensioner i en enhetlig mental process."¹³ Historiemedvetande är nära förknippat med minne och bygger på insikten om att människor måste lära sig att hantera tidens gång, det handlar alltså om människors medvetande om och förhållande till det förflutna.¹⁴ I den tyska kontexten får historiemedvetande en särskilt stor tyngd eftersom tyskarna under efterkrigstiden ständigt tvingats konfrontera förintelsen och andra världskrigets förbrytelser.¹⁵ Förhållandet mellan samhällsförändring och historiemedvetande blir särskilt intressant i samhällen där den politiskt styrande ideologin bygger på uttalad historiesyn, såsom i efterkrigstidens DDR där historiematerialismen var ledstjärna. Om historiemedvetande är vårt individuella eller kollektiva förhållningssätt till det förgångna så är historiebruk det begrepp som används för att beskriva olika sätt att använda historia, t.ex. för vetenskapliga, existentiella, moraliska, ideologiska eller kommersiella syften.¹⁶ Historien används på en mängd olika arenor. Stadslandskapet är en sådan. De konkreta handlingar och den politik och debatt som rör nybyggnation i städer, rivningar eller bevarande av historiska byggnader, platser, minnesmärken eller monument ger exempel på olika typer av historiebruk.¹⁷

Flaggskeppsprojekt från vår egen tid förknippas normalt inte med något

uttalat historiebruk, de har oftare en framtidsinriktad karaktär. Genom att i många städer blanda högteknologisk design med renoverade fabriker, magasinbyggnader och bostadshus leker man emellertid på ett postmodernt sätt med olika typer av nostalgier. De bästa exemplen på den här typen av kommersiellt historiebruk ser man i ett antal västeuropeiska hamnstäders waterfrontprojekt, t.ex. i Hamburg, London och Liverpool.¹⁸ När man tar sig till att återuppbygga raserade byggnadsverk blir däremot ställningstagandena tydligare. Återuppbyggnaden av Frauenkirche i Dresden har t.ex. omgetts av tal om försoning. Det tydligaste materiella tecknet på denna symbolladdning är att korset på kyrkans tornspira smitts av sonen till en av de bombflygare som en gång lade staden i ruiner. Handlingen att återuppbygga en symboliskt viktig byggnad kommer alltid i ordets mest konkreta mening att vara ett bruk av historien, ett historiebruk. Detta gäller givetvis i synnerhet projekt i Berlin och Potsdam, städer som utgjort den geografiska, politiska och militära mittpunkten i 1900-talets Europa. Denna artikel tar därför sin utgångspunkt i den fysiska omvandlingen av slotten i Potsdam och Berlin och de omgivande stadslandskapen, sedda i ett platsperspektiv. Syftet är att beskriva och analysera de faktorer som påverkat de politiska processer som bestämt slottens öden under efterkrigstiden och perioden efter 1990. Man kan koppla en rad frågeställningar till detta syfte, varav följande torde vara mest centrala: Vilka faktorer påverkade besluten att först låta spränga och sedan återuppbygga de båda slotten? Vilken betydelse har de praktiska och symboliska funktioner som förknippats med slotten haft för synen på slotten och deras omedelbara omgivningar? Vilken betydelse har olika typer av historiebruk haft i sammanhanget?

Disposition och metodologisk kommentar

Texten kommer i huvudsak att disponeras kronologiskt. Först tecknas en kort historisk bakgrund av de båda slottens och deras närmaste omgivningars byggnadshistoria. Därefter sker en redogörelse och analys av händelseförloppen i samband med besluten att låta riva slotten under DDR-tiden. Samtidigt diskuteras det dåtida sambandet mellan ideologi, arkitektur och stadsbyggnad. Därpå sker en kort redogörelse för den urbane geografiska utvecklingen i de båda städerna under de följande DDR-åren. Vidare diskuteras utveckling från det DDR upphörde att existera som stat fram till dess de slutgiltiga besluten att låta återuppbygga de båda stadsslotten togs vintern 2007. Här tas hänsyn till både den konkreta processen och till debatten. Artikeln avslutas med en diskussion kring de faktorer som påverkat besluten att först låta riva och sedan bygga upp de båda slotten.

Materialet som ligger till grund för denna artikel består till största delen av

litteratur. Källmaterialet inskränker sig till publicerade källor, främst faksimil från tiden runt 1950, kartmaterial samt massmedialt material. Vidare har det bedrivits fältstudier på de diskuterade platserna.¹⁹ Det har inte varit möjligt att göra en undersökning av allt tillgängligt material. Författaren gör därför inte anspråk på mer än att bidra till diskussionen om de båda slottens öde samt i någon mån belysa det intrikata sambandet mellan historia och plats.

Bakgrund, slottens respektive historia

Grundläggningen av staden Berlin, som till 1432 bestod av grannstäderna Berlin och Cölln, ägde rum i samband med den medeltida tyska expansionen österut. Mer specifikt handlade det om att konsolideringen av furstestaten Mark Brandenburg under 1100- och 1200-talen. På 1440-talet lade kurfursten beslag på ett mindre landområde på den ö i floden Spree som utgjort staden Cölln. Här uppfördes det första stadsslottet. Byggnadsverket var en tydlig manifestation av att furstemaktens grepp över staden stärkts. Trots motstånd från borgerskapet förlorade staden sina hävdvunna friheter. Den var inte längre en fri stad, utan residensstad i kurfurstendömet Brandenburg.²⁰ Sedan dess har slottet varit en konkret symbol, huggen i sten, för statsmaktens ledande roll i stadens liv. Berlin blev till sitt väsen en politiskt och militärt präglad stad.

Potsdam var till skillnad från de flesta tyska städer, men i likhet med Berlin, inte en fri stad. Den hade status som Amtstadt, vilket innebär att den låg under borgherren. Denna status kan också förklara varför ”den store kurfursten” Friedrich Wilhelm I år 1660 valde att göra Potsdam till sin andra residensstad, vid sidan av Berlin.²¹ I samband med detta revs den medeltida borgen och ett representativt residensslott, med tillhörande *Lustgarten*, uppfördes. Slottet genomgick därefter en större ombyggnad, omkring 1750 under ledning av arkitekten Knobelsdorf. Denna utformning behölls till förstörelsen under andra världskriget. Under 1700-talet utvecklades Potsdam till en betydande garnisons- och manufakturstad. Staden utvidgades ut mot norr med nya stadsdelar byggda med regelbundet gatunät och relativt homogen arkitektur. Även här finns likheter, om än i mindre skala, med Berlin där den nya stadsdelen Friedrichstadt byggdes upp längs med Unter den Linden. Till skillnad från den framväxande metropolen Berlin förändrades de centrala delarna av Potsdam ganska lite fram till andra världskriget. Staden var (och är) det främsta exemplet på preussisk arkitektur och stadsbyggnad.

Genom sina slott där regenterna ofta var bosatta, sin stadsplan och sin arkitektur är staden Potsdam alltså nära förbunden med Preussen. År 1701 hade kurfurstarna uppgraderat sig till kungar i Preussen, en östlig landsända som länkats till Brandenburg 1618. Preussen ledde det tyska enandet och

år 1871 blev Berlin kejsardömets huvudstad och därmed politiskt centrum i en stormakt. Landets successiva utveckling till världsmakt följdes av ihärdig byggnadsverksamhet. Det kungliga slottet i Berlin är det kanske bästa exemplet på denna strävan att symboliskt manifesteras statsmakten. Dess största tillbyggnad, 1699–1716, sammanföll tidmässigt med utropandet av kungadömet. Slottet mer än fördubblades i storlek under arkitekterna Andreas Schlüter och Johann Friedrich Eosander von Goethe, och fick de yttre proportioner det kom att behålla fram till sin förstörelse.²² Det var då en av Europas största och viktigaste barockbyggnader. Under århundraden intog slottet en dominerande position i Berlin; ”det var stadens viktigaste byggnad och gällde som kännetecken för Preussens ryktbarhet och Hohenzollrnarnas makt”.²³

Slottet kom att bestämma riktlinjerna för byggnationerna i omgivningarna, framför allt för de offentliga byggnaderna längs Unter den Linden, stadens under 1700-talet nybyggda paradgata.²⁴ Altes Museum, Neue Wache och andra byggnader i dess närhet, vilka förknippas med den klassicistiske arkitekten Karl Friedrich Schinkel, fick byggas med slottet som normerande element. Tillsammans bildade dessa byggnader en unik helhet.²⁵ Slottet var alltså Berlins och Tysklands politiska centrum samtidigt som det var symbolisk och faktisk centralpunkt för stadsplan och arkitektur. Denna dubbla funktion tog slut med kejsardömets fall 1918. Slottet stod i centrum för de revolutionära oroligheterna 1918–19, då Karl Liebknecht från en av slottets balkonger utropade den kortlivade socialistiska republiken. Under den följande perioden förflyttades den politiska maktens centrum västerut till Wilhelmstrasse och riksdagshuset. Under Weimarrepubliken användes slottet bland annat som museum. Det nazistiska maktövertagandet ändrade inte förhållandena. Nazisterna valde att inte utnyttja slottets symboliska betydelse för sina syften, vilket kanske kan sägas spegla deras ambivalenta förhållande till monarkin.

Krigsskador

Under andra världskriget bombades den tyska rikshuvudstaden kontinuerligt av brittiskt och senare amerikanskt flyg. Enligt en sammanfattning i Gretschel (2004) kan man räkna till ett sextiotal större anfall mot Berlin 1940–45. Stadshistorikern Benedikt Goebel nämner 300 bombningar, bara över Berlins Altstadt, dvs. stadens medeltida delar. Till detta skall läggas den förstörelse som åstadkoms genom striderna i och omkring Berlin under krigets slutskede.²⁶ Slottet drabbades av träffar vid ett flertal tillfällen, men den mest förödande attacken kom den 3:e februari 1945 då stora delar av slottets tak och interiör brann ner.²⁷

Fram till våren 1945 hade Potsdam däremot i stort sett undkommit krigets

härjningar. Den 14:e april 1945 sattes dock cirka 500 brittiska bombplan in mot staden och dess centrala delar förvandlades till ett eldhav. Stadens äldsta delar, runt Alter Markt, var värst drabbade. Slottet, rådhuset och garnisonskyrkan fanns bland de byggnader som skadades svårt.²⁸ De militära installationerna i utkanterna undkom däremot anfallet. I en kommentar till det brittiska bombanfallet menar den tyske historikern Heiger Ostertag att anfallet helt saknade strategisk betydelse och att ”knappt fyratusen Potsdambor behövde dö till följd av en chimär, sprungen ur ett anakronistiskt hat mot Preussen”. Förlusterna blev särskilt stora eftersom staden även av de tyska myndigheterna bedömts vara av ringa intresse för fienden och därför saknade tillräckligt utbyggda skyddsrum.²⁹ När kriget var slut hade alltså båda stadsslotten fått mycket stora skador. Slottet i Potsdam var av allt att döma svårare skadat än det i Berlin. I båda fallen fanns dock ytterväggar och bärande fundament i stort sett kvar, medan tak och innandömen i huvudsak blivit lågornas rov.

Återuppbyggnad i modernismens tecken

1945, *Stunde Null*, var Tyskland inte bara besegrat; det var krossat, militärt, territoriellt, materiellt och framför allt moraliskt. Landet låg bokstavligt och bildligt i ruiner. Stig Dagermans klassiska reportageserie, *Tysk höst*, ger en inträngande skildring av landets moraliska och materiella tillstånd ett år efter krigsslutet. Hans skildring av ett öde Hamburg, där det enda som hörs är klangen från vattenledningsrör som slår i vinden, säger oss mer än alla förlusttal och ödeläggelseprocent.³⁰ Till följd av bombkrigets massförstörelsekaraktär var det bostadsnöden som krävde de mest omfattande åtgärderna. Dessa problem förvärrades av den stora tillströmningen av flyktingar österifrån.³¹ I den sovjetiska ockupationszonen uppgick andelen flyktingar till 24 procent av befolkningen.³² Potsdam, som trots allt klarade kriget bättre än många andra städer, fick stor tillströmning av flyktingar.³³

Trots enorma svårigheter kom återuppbyggnadsarbetet igång tämligen omgående. De första efterkrigsåren var arbetet främst av reaktiv karaktär. Det gällde att skaffa folk tak över huvudet, att röja upp gatorna och få igång den viktigaste infrastrukturen: vatten och avlopp, el, gas och kollektivtrafik. Så småningom började bortforslingsarbetet ta form. Redan 1945 sattes även åtgärder in som provisoriskt skulle rädda viktiga kulturbyggnader från ytterligare skador. Magistraten i Berlin anslog då 45 000 reichsmark att användas till provisoriska tak för att rädda slottets värdefullaste interiörer från att skadas av den kommande vinterns regn och frost.³⁴ För övrigt stod inte kulturminnesvården överst på åtgärdslistan.

Stadsplaneringen tog tidigt fart, redan 1946 hölls en utställning i Berlins slott med flera förslag till ny stadsplan. Grundtanken bakom samtliga planer

var att man skulle bygga upp ett helt nytt Berlin, ”ingen önskade sig en återuppbyggnad i ordets egentliga betydelse”.³⁵ I stället var det många arkitekter som såg situationen som en unik chans att äntligen skapa något nytt. På de flesta håll ville man bort från gamla tiders täta innerstäder med sina slutna kvarter. Två ledstjärnor för efterkrigstidens stadsbyggnad kan identifieras: uppluckring av kvartersstrukturen genom punkt- och skivhus och en indelning av städerna i olika funktionella enheter.³⁶ Att återuppbyggnaden av Berlin skulle baseras på modernistisk arkitektur och stadsplanetänkande sågs som självklart. Ett av de första förslagen hade t.ex. en klart futuristisk prägel. I synnerhet de arkitekter som verkade i den sovjetiskt kontrollerade delen av Berlin hade modernismen som ledstjärna. Trots detta fanns Berlins stadsslott kvar i dessa tidiga stadsplaneförslag, man räknade med att det skulle restaureras i likhet med andra speciellt värdefulla kulturminnesmärken. De förslag som utarbetades i väst var något mer konservativa, framför allt när det gällde stadsplanen.³⁷ Modernismens starka ställning hade med den historiska situationen att göra. Konjunkturen för traditionalistiskt tänkande var svag. Benedikt Goebel uttrycker det som att:

Efterkrigstidens demonstrativa modernitet var också ett medel i avståndstagandet mot den historiserande arkitektur vilken sågs som ett uttryck för kejsartidens och nazisttidens auktoritära och antidemokratiska krafter. Efterkrigstidens moderna arkitektur kan ses som en (över-) kompensering för den tidigare arkitekturstilen, [eller] som en typ av ”estetisk denazifiering”.³⁸

I Sovjetzonen hade de flesta samhällsområden omformats efter sovjetisk förebild: ekonomi och ägande, politisk struktur, rättsväsende m.m.³⁹ När det gäller arkitektur och stadsplanefrågor visar sig däremot inte anpassningen till sovjetiska förebilder förrän efter DDR: s bildande. Tills vidare stod modernismen stark. Med sin betoning på rationellt industriellt byggande och med bakgrund i en intellektuell vänsterrörelse föreföll den ligga rätt i tiden. Modernismen representerade även ett tydligt brott med det gamla. Eftersom den varit föremål för nazisternas ringaktning var den heller inte ideologiskt belastad.

Sprängningen av Berlins stadsslott

Fram till 1948 verkar alla berörda räkna med att Berlins slott skulle bevaras. Trots att stora delar var förstörda pågick det museiverksamhet i slottet och en del lokaler var uthyrda. Under 1948 började det dock ryktas om att slottet skulle komma att rivras. Uppenbarligen pågick en kamp mellan politiska intressen och kulturella myndigheter. Eftersom de politiska intressena snart fick överhanden innebar det konkret att även de delar som klarat bombningarna

hyggligt dömdes ut. Fortsatta arbeten med att säkra konstruktionen ställdes in. Under hösten 1949 användes slottet som inspelningsplats för en sovjetisk film om slaget om Berlin. Arbetet med explosiva effekter gjorde att ett stort antal fönsterrutor i museet blåstes ut. Soldater som agerade statister ägnade sig också åt vandalisering av konstföremål. Det finns också uppgifter om att ledande politiker lät rekvirera målningar och skulpturer för att utsmycka sina privatbostäder. I denna del är det svårt att skaffa sig en klar bild av händelseförloppet. Berlinhistorikern Bernd Maether som i övrigt dokumenterat förstörelsen av slottet i mycket stor detalj redogör bara för att rykten förekom. Det är därför svårt att identifiera aktörer eller någon typ av agenda.⁴⁰ Vi har däremot att göra med en förändrad attityd, som än så länge bara kommit till uttryck i handling och inte i uttalad politik. Rätt snart kom dock uttalanden som pekade på att det nog inte gick återuppbygga hela slottet, bara delar av det. Maether tolkar detta som en taktisk manöver i syfte att vänja allmänheten vid tanken på att slottet kunde komma att rivas.

I december 1949, kort efter DDR:s tillkomst, för en delegation under ledning av det socialistiska enhetspartiets (SED) sekreterare, Walter Ulbricht, till Moskva i samband med Josef Stalins sjuttioårsdag. Då sammanträdde Ulbricht med ledande sovjetiska arkitekter och fick en lektion i hur man i Sovjetunionen såg på stadsbyggnad.⁴¹ Detta medförde att sovjetiskt stadsbyggande kom att bli förebild för återuppbyggnaden i östra Tyskland. Efter detta besök blev stadsbyggnad en statlig angelägenhet, inte en kommunal som tidigare. Ulbricht tog på ett mycket konkret sätt ledningen över återuppbyggnad och arkitektur i DDR. Han kom under hela sin tid i ledningen, fram till 1971, att ha inflytande över ett stort antal beslut på lokal nivå, ofta med rivning av kulturminnesmärken som följd.⁴²

Trots ett antal komplikationer i fråga om arkitektur och ideologi, som kommer att beröras nedan, gav det sovjetiska föredömet åtminstone ett argument som kunde stödja ett beslut att riva slottet: en socialistisk stad behövde en plats för stora demonstrationer, t.ex. på första maj, samt breda tillfartsvägar till demonstrationsplatsen. För Berlins vidkommande innebar det att Lustgarten, den gamla centrala exercisplatsen, måste utvidgas och slottet därför åtminstone delvis rivas. I juni 1950 lät partiledningen slutligen meddela att man beslutat spränga slottet i dess helhet. Demonstrationsplatsen, med en tillhörande tribun där stats- och partiledningen skulle stå och ta emot massans jubel, skulle vara färdig till första maj 1951. De kulturvårdande myndigheterna fick ett par månader på sig att dokumentera och forsla bort särskilt intressanta delar av byggnaden, främst skulpturer och friser. Det parti av slottet där en gång Karl Liebknecht utropade den tyska socialistiska republiken infogades 1964 i den närbelägna *Staatsratsgebäude der DDR*.⁴³ Självfallet orsakade rivningsbeslutet en storm av protester, särskilt från arkitekter,

historiker och konstvetare. Intressant nog ställde sig en modernistisk arkitekt, Hans Scharoun, i spetsen för protesterna och utformade ett särskilt förslag som kunde rädda de äldsta delarna av slottet samtidigt som det gav plats till en tribun. Det förefaller inte ha förekommit protester inom det politiska livet i DDR, vilket heller inte är så konstigt med tanke på risken för utrensningar. Utrymningen av slottet sattes i gång i augusti och månaden därefter började man spränga. Demonstrationsplatsen stod som planerat färdig att invigas första maj 1951.⁴⁴ Omedelbart öster om demonstrationsplatsen, på nuvarande Marx Engels Platz, planerades ett stort höghus som representationspalats för den nya socialistiska staten, det skulle vara "en katedral för socialismen".⁴⁵ Förslaget var tydligt inspirerat av de "Stalinkrokaner" som då var på modet i den sovjetkontrollerade delen av Europa.⁴⁶ Detta projekt förverkligades aldrig, platsen är nu park. Detta är särskilt ironiskt eftersom ett av argumenten, framfört av regeringschefen Otto Grotewohl, mot Scharouns förslag att bygga samman de äldsta delarna av slottet med en tribun var att det skulle skymma det nya socialistiska praktbygget. Staden fick istället två ytor som var och en hade räckit till för demonstrationer. Ur denna synpunkt var alltså sprängningen av slottet helt överflödig.

Arkitektur och politik i DDR

Planeringen av återuppbyggnaden i Sovjetzonen drevs fram till 1950 alltså snarast enligt funktionalistiska principer,⁴⁷ vilket även visas i de tidiga byggena i Friedrichshain och StalinStadt.⁴⁸ Dessa principer ansluter till vänstertraditionen i Weimarrepubliken, främst representerad av Bauhaus. Det tog dock inte lång tid förrän denna inriktning började kritiseras. Ulbricht ansåg att de första husen vid Stalinallee såg ut som "lungsanatorier". Liknande kritik framfördes mot arkitekternas första ritningar för StalinStadt.⁴⁹ Denna begynnande kritik visar att man även på arkitekturens och stadsplaneringens områden underordnat sig Stalintidens rådande normer. Man frågade sig retoriskt var man skulle lära sig stadsbyggnad, om inte hos sina sovjetiska kolleger. Goebel (2003) menar att det närmast blev en plikt att följa de sovjetiska förebilderna, inte den västerländska modernismen. Juli 1950 sker i DDR ett officiellt avståndstagande från funktionalismen som brännmärktes som formalistisk och kosmopolitisk. I de då offentliggjorda *Grundsätze des Städtebaues*, skall städer i stället byggas enligt folkets erfarenhet och progressiv tradition. Man ansluter sig därmed till den i Sovjetunionen och resten av Östeuropa rådande socialistiska realismen som skulle utmärkas av realism och tradition, med ett socialistiskt innehåll och en nationell form. Den socialistiska realismen i sovjetisk tappning sågs av den ledande arkitekten Kurt Liebkecht som "das grosse Vorbild".⁵⁰ Efter 1950 ansågs östtyskarna

vara de mest följsamma i Östeuropa, det framfördes inget motstånd mot den socialistiska realismen inom arkitektkåren. Konsthistorikern Anders Åman förklarar detta med den skarpa motsättningen till Förbundsrepubliken, där modernismen dominerade.⁵¹

År 1949–50 var den ideologiska konfrontationen förtätad, vilket främst framkommer i kommunistidans retorik. Ibland verkar dock DDR-funktionärerna varit så följsamma att det gick på tvärs mot de ideologiska riktlinjerna. När två sovjetiska rådgivare studerade planerna för Stalinallee kritiserades de för att ligga alltför nära sovjetisk arkitektur. Istället menade de att Schinkel och klassicismen borde kunna fungera som förebild för en tysk socialistisk realism.⁵² Frammanandet av Schinkel som progressivt föredöme har att göra med att hans stil har klara likheter med den klassiskt inspirerade monumentalitet som dominerade i Sovjetunionen. En annan orsak kan vara att Schinkel minner om den epok då Berlin sökte bygga upp sin status som vetenskapligt centrum, som *Spree-Atén*. Man drog då till sig personligheter som filosofen G.F.W. Hegel och den unge Karl Marx.⁵³

Omsvängningen från funktionalism till socialistisk realism, rättningen i leden, kom onekligen vid en mycket intressant tidpunkt. Nedrivningen av stadsslottet sammanfaller nästan exakt i tiden med arkitekturpolitiska omsvängningen. Man kan fråga sig vad som hänt med slottet om man skjutit något på beslutet.

Potsdam, det lokala skeendet

Omdaningen av Berlins centrum berörde och engagerade den centrala statsledningen i DDR. I mindre städer var detta inflytande inte lika tydligt, framför allt inte före 1960-talet. Utvecklingen i Potsdam speglar därför delvis andra utvecklingslinjer och orsakssamband. Skildringarna av Berlin och Potsdam kan därför sägas komplettera varandra. Under den omedelbara efterkrigstiden inriktades stadsbyggnadsarbetet i Potsdam på uppjöning och på att möjliggöra de mest grundläggande samhällsfunktionerna. Ett av de första egentliga byggprojekten satte omedelbart stadsslottet i fokus. 1949 anlades en idrottsplats "Ernst-Thälman-Stadion" i den gamla Lustgarten. De ansvariga för detta projekt ville passa på att röja undan ruinerna efter slottet när man ändå arbetade i grannskapet. Förberedelserna för sprängning hade samband med en presskampanj där man argumenterade för att slottsruinen borde rivas ned. Där pekades bl.a. på att såsom staden nu såg ut, som ett resultat av hohenzollrarnas politik, var det därför snarast en plikt att rensa bort historiens avfall. Det lyckades dock stadens myndigheter att mobilisera ett starkt motstånd mot rivningen med hjälp av ledande arkitekter i DDR, bl.a. Kurt Liebknecht.⁵⁴ I sammanhanget konstaterade experter att 80 pro-

cent av byggnaden kunde stå kvar och ingå i en rekonstruktion. Det finns alltså paralleller med den senare utvecklingen i Berlin även om resultatet än så länge blev det motsatta. Detta kan ha att göra med att den centrala stats- och partiledningen sannolikt inte blandade sig i beslutet.

Det egentliga återuppbyggnadsarbetet av staden kom igång i början av 1950-talet. För Potsdams del kan det enligt arkitekturhistorikern Waltraud Volk delas upp i tre perioder. Under 1950-talet inriktades arbetet på renovering och rekonstruktion av de äldre byggnaderna. Man såg framför sig ett återskapande av stadens forna gestaltning. Där fullständiga rekonstruktioner inte var möjliga skulle nybyggena anpassas till omgivningen. Enligt planer från 1950-talets första hälft skulle slottet renoveras. Motståndet, på bibliotekets nuvarande plats, skulle man uppföra ett pampigt bygge i socialrealistisk stil. En omsvängning kom 1958–60. Därefter var målet att bygga ett nytt och modernt socialistiskt centrum, där bara enstaka speciellt intressanta minnesmärken skulle bevaras. Under den tredje perioden, från 1970-talet och framåt, satsades resurserna främst på bostadsbyggande utanför stadskärnan och på renoveringar av den äldre bebyggelsen i centrum, främst av hus som klarade sig undan bomberna men fått förfalla under efterkrigstiden.⁵⁵

Den lokalt verksamme historikern Manfred Uhlemann ser inte den första perioden lika oproblematiserat som Volk. Istället talar han om 1951–58 som en övergångstid, där grunden läggs för det som kommer senare. Under 1950-talet sker en rad viktiga förändringar såsom införande av industriellt byggande, centralisering av byggplaneringen och byggnadsväsendet, inskränkningar för privata fastighetsägare, försämrade möjligheter för privata entreprenörer och hantverkare samt ideologiska och politiska förändringar.⁵⁶ Man skulle kunna tillägga att inflytandet av den socialistiska realismen, med dess betoning av den nationella traditionen, försvagades efter den 20:e partikongressen 1956. Den viktigaste anledningen till den stadsplanspolitik som kom efter 1958 var dock sannolikt att byggnadsverksamheten hållit ett alltför lågt tempo under 1950-talet. Den amerikanska urbanhistorikern Beverly Heckart påpekar också att det hantverksmässiga byggandet hade visat sig vara för långsamt och för kostsamt för att klara återuppbyggnaden på rimlig tid.⁵⁷ År 1958 tog SED ett kongressbeslut på att alla stadscentra skulle vara återuppbyggda till 1965.⁵⁸ Detta ledde till att modern bebyggelse ryckte in i östtyska stadscentra, helt enkelt därför att de beslutade målen av effektivitetsskäl förutsatte industriellt byggande. Ulbricht hade uttalat sig om att man skulle bygga så billigt som möjligt, rekonstruktioner fick bara förekomma om det blev billigare än att bygga nytt.⁵⁹ Ett resultat av den forcerade processen efter 1958 var att städernas gamla grundstruktur, dess gatunät och kvartersindelning, underordnades modernisering och hänsyn till trafikplanering.

I Potsdam beseglades stadsslottets öde av att det låg i vägen för anslutning-

arna till en vägbro, Lange Brücke. De viktigaste genomfartsgatorna i staden breddades, vilket skapade stora öde ytor. Den berömda Garnisonskyrkan i Potsdam sprängdes 1968 med hänvisning till att den låg i vägen för en gatubreddning och att man behövde bygga en datacentral på platsen. Kyrkan höll då på att restaureras, detta arbete avbröts dock på direkt order av Ulbricht.⁶⁰ Beslutet orsakade en del protester t.o.m. bland några politiker i stadsledningen, vilket tidigare varit ovanligt.⁶¹ En specifik händelse kan sannolikt kopplas till rivningsbeslutet. I Garnisonskyrkans kor, vid Friedrich II: s grav, ägde 1933 en mycket omtalad ceremoni rum. Ceremonin, som markerade den första nazistiskt dominerade riksdagens öppnande, gestaltades till en symbolisk förening av det gamla och nya Tyskland. Skyddskårer, arméförband och SA paraderade, hakkorsflaggorna hängde par om par med kejsarrikets fana. Marskalkar, amiraler och generaler från den kejsarliga krigsmakten var närvarande tillsammans med exkronprinsen, som deltog i faderns ställe. Med denna ceremoni ville Hitler visa att nazisterna var bärare av det gamla Preussens traditioner och var dess rättmätiga arvtagare.⁶² Under DDR-tiden gavs denna ceremoni stor betydelse, även lokalt. Hitler ville integrera de "extremt reaktionära konservativa militaristiska krafter i Tyskland" vilka var nära förbundna med staden Potsdam. Enligt DDR-historiken gjorde olika nazistiska organisationer under 1930-talet staden till en viktig mötesplats, den blev ett "Mecka för militarister och fascister".⁶³ Genom att den lyftes fram i historieskrivningen kom ceremonin att prägla synen på Potsdam och stadens historiska arv. Under hela Ulbrichtepoken påverkades synen på det byggda kulturarvet av att man från officiellt håll kopplade samman det gamla Preussen med militarism och nazism. Den nya "demokratiska republiken" kunde ställas mot det gamla reaktionära Tyskland.

När Potsdams stadsslott revs 1960 hade man stora planer för området. Runt Alter Markt och Lange Brücke skulle ett kulturcentrum, Liebknecht Forum, växa fram. I ett första skede planerades hotell, restaurang, evangemangssal och biograf. Därefter skulle det byggas ett stort bibliotek, en teater och ett konserthus. I detta sammanhang skulle rådhuset, Nikolaikyrkan och det bekanta Knobelsdorffhuset rekonstrueras, gammalt och nytt skulle integreras. I ett sådant nytt centrum fanns det helt enkelt inte plats för något slott: "Ruinen av stadsslottet [...] tillåter inte något storskaligt centrumgestaltat efter socialistiska principer [och] med samhällliga och kulturella uppgifter"⁶⁴ I och med rekonstruktionen av kyrka och rådhus hade man tagit hänsyn till historia och kulturarv. De storslagna planerna ändrades under väg och genomförandet drog ut på tiden. Hotellet blev färdigt 1969 och biblioteket 1977. Teatern började byggas i slutet av 1980-talet (den påbörjade byggnaden revs redan 1991). Rekonstruktionen av de äldre byggnaderna var färdig 1980.⁶⁵ De övriga planerna förverkligades aldrig. Istället integrerades några äldre bygg-

nader väster om platsen i projektet, bl.a. renoverades det gamla Marstallet och gjordes om till filmmuseum.⁶⁶ Potsdams äldsta delar kännetecknas numera av en rätt brutal blandning mellan gammalt och nytt. På slottsplatsen vid Alter Markt har det gamla rådhuset och Nikolaikyrkan bevarats sida vid sida med en modernistisk högskolebyggnad och ett modernt bostadsområde. Det dominerande intrycket av platsen skapas dock av de stora öppna ytorna, de breda gatorna och den stora trafikplatsen, det förut så kompakta staden har glesats ut betydligt.

Det går utifrån tidigare resonemang att fastställa ett par grundorsaker till den snabba stadsomvandlingen i Potsdam, som bl.a. medförde att ruinerna av stadsslottet och garnisonskyrkan revs. Den kommunistiska ideologin och det ideologiskt fotade historiebruket var en orsak. En andra var moderniseringsivern, dvs. en strävan att med tekniska och rationella medel skapa bättre levnadsförhållanden för folket, bl.a. i form av bostäder och infrastruktur. Här finns påtagliga likheter med Västeuropa, inte minst Sverige. En tredje handlade om praktikaliteter. Modern *plattenbau*-teknik gick inte ihop med småskaligt renoveringsarbete, det var för dyrt och socialiseringen lade hinder för de byggmästare och hantverkare som tidigare ägnats sig åt sådant. En annan orsak till stadsplanepolitiken inriktning i Potsdam, som Uhlemann lyfter fram vid flera tillfällen, var befolkningens förändrade sammansättning. Stora delar av den tidigare befolkningen, särskilt borgerskapet, hade dödats under kriget eller flytt till förbundsrepubliken. I stället kom flyktingar österifrån. Som stor östtysk och sovjetisk garnisonsstad och högskolecentrum drog den till sig ny befolkning. De stora folkomflyttningarna kan ha haft betydelse för att ge Potsdam en "försvagad lokal identitet". Detta kan ha påverkat hur de lokala makthavarna såg på sin stad.⁶⁷

Stadsförnyelse i Berlin, Palast der Republik

Utvecklingen i Potsdam representerar rätt väl den allmänna trenden i DDR:s stadsutveckling från slutet av 1950-talet och framåt. Det mest dramatiska skedet inträffade under 1960-talet. Den forcerade återuppbyggnaden av stadscentra gavs då också en tydligt ideologisk innebörd genom ett program för en socialistisk omgestaltning av städerna. Ledande arkitekter såg omvandlingen av de östtyska städerna som ett vapen i kampen för socialismen. Det nya socialistiska stadslandskapet skulle minna om socialismens seger och inspirera till lojalitet med regimen.⁶⁸ Nu skulle det byggas nytt i den nya tidens anda. De gamla stadscentren skulle ersättas med nya, vilket innebar att stora delar av den gamla bebyggelsen behövde rivas. Konsekvenserna förstärktes av nya riktlinjer enligt vilka man skulle eftersträva "generösa proportioner" i städerna.⁶⁹

Ledarskiftet 1971, då Erich Honecker efterträdde Ulbricht, fick stora kon-

sekvenser för stadsbyggnaden i DDR. Medborgarnas efterfrågan på konsumtionsvaror fick en helt annan prioritet än tidigare. Byggnandet av bostäder och servicefunktioner tilldelades resurser som tidigare gått till socialistiska symbolprojekt. Det blev då heller inte aktuellt med storskalig förstörelse av befintlig byggnation.⁷⁰ Från 1970-talet kan man annars tala om att det uppstod en viss balans mellan bevarandepolitik och modernitet. Samtidigt tonades ideologin ner i förhållande till den tidigare perioden. DDR blev i någon mening mer konservativt. Under Honecker genomfördes inte längre några ideologiskt motiverade rivningar av symboliskt viktiga byggnader.⁷¹ Det största hotet mot det byggda kulturarvet i DDR var då inte den aktiva politiken, utan det gradvisa förfall som drabbade arealmässigt stora men mindre framträdande delar av städerna. 1990 var stora delar av det äldre fastighetsbeståndet, från 1800- och tidigt 1900-tal, i ett bedrövligt skick. Modernitetssträvandena var dock fortfarande det helt dominerande perspektivet.

Efterkrigstidens omgestaltning av centrala Östberlin var en blandning av bevarande och modernism. Dels genomfördes ambitiösa restaureringsarbeten längs Unter den Lindens östra del, som visserligen var oavslutade 1989, dels byggdes under 1970-talet en helt modern stadsdel runt Alexanderplats med det stora tv-tornet som mest framträdande accent. Men undantag av Mariakyrkan revs de kvarvarande byggnaderna i området väster om tv-tornet och en stor öppen plats sträckte sig då fram till Spree, en sträcka på cirka 600 meter. Ett par år dessförinnan hade emellertid demonstrationsplatsen på slottets gamla plats delats av. I november 1973 lades grundstenen till Palast der Republik på den östra halvan av slottets gamla plats. Den östtyska parlamentsbyggnaden fungerade också som konferenscentrum och omtyckt nöjesställe. Den modernistiska monumentalbyggnaden i stål och glas var ett av de viktigaste byggnadsverken i DDR, både praktiskt och symboliskt. Den tidigare nämnda balansen mellan modernt och restaurerat fick ett rumsligt uttryck i Berlins centrum, där Palast der Republik bildade gräns mellan de den klassicistiska (Schinkelska) monumentaliteten vid Unter den Lindens östra hälft och det moderna centrum kring Alexanderplatz och tv-tornet. Palast der Republik kan självt sägas representera både modernitet och monumentalitet. För många DDR-medborgare symboliserade byggnaden i sig självrespekt och en egen östtysk identitet.⁷² Denna symboliska betydelse har haft fortsatt inflytande fram till skrivande stund, trots att Palast der Republik stängdes redan 1990 eftersom det fanns så mycket asbest i byggnaden att den ansågs för farlig att vistas i. Då hade emellertid det östtyska parlamentet, i denna byggnad, tagit beslut om att de östra delstaterna skulle söka anslutning till Förbundsrepubliken och DDR därmed upphöra att existera.

Ett nytt slott i Berlin?

Efter den tyska återföreningen, som också innebar att Berlins båda halvord slogs samman, stod de tyska myndigheterna inför enorma utmaningar inom stadsplanering och byggt kulturarv. Berlins båda delar behövde återförenas funktionellt, infrastrukturen måste byggas samman.⁷³ Underhåll av byggnader var på det hela taget kraftigt eftersatt, det krävdes stora investeringar för att rädda vad som räddas kunde. Ett problem för stadsplaneringen i östra Berlin var också att densiteten var förhållandevis låg, särskilt centrum behövde reurbaniseras.⁷⁴ Ett alldeles speciellt problem utgjordes av det tomma landområde där muren och *die Todeszone* legat. De stora avstånden mellan byggnaderna gjorde att stadens centrala delar gav intryck av förort. Beslutet att flytta huvudstaden från Bonn till Berlin ökade ytterligare behovet av nybyggnation och ny infrastruktur. I detta första läge stod inte omgestaltningen av Marx Engels Platz och Palast der Republik framtida öde högst på dagordningen.

Lugnet varade till 1993 då man bestämde att Palast der Republik skulle rivas. Beslutet mötte en storm av protester, främst från östtyskar som kände att en del av deras historia och kulturarv var hotat. Vid den här tiden hade stora delar av den östtyska befolkningen drabbats hårt av den radikala omstruktureringen av näringslivet. Privatiseringar och nedläggningar av stora delar av industrin och den offentliga sektorn resulterade i hög arbetslöshet och stor utvandring till de västra förbundsländerna. Många östtyskar kände sig rotlösa och osäkra i förhållande till den nya samhällsordningen.⁷⁵ En viss s.k. *ostalgi* bredde ut sig, vilket innebar att man ville slå vakt om något av det som representerade det gamla trygga DDR. Man bör ha klart för sig att DDR-systemet, trots diktaturen, inte saknade folkligt stöd.⁷⁶ DDR kan beskrivas som ett relativt konservativt småborgerligt samhälle, som var hierarkiskt med fasta normer men samtidigt tryggt och omhändertagande.⁷⁷

Ungefär vid tiden för beslutet att riva Palast der Republik tog en privat stiftelse initiativ till en enorm installation på platsen. En byggnadsställning täckt med säckväv avbildade det gamla stadsslottets fasad i dess rätta utseende och storlek, Palast der Republik var alltså helt täckt. Initiativet leddes av Hamburgköpmannen Wilhelm von Boddien som sedan dess varit den främste förespråkaren för att det gamla slottet skall återuppbyggas. Han var även en av grundarna till *Förderverein Berliner Schloss* som bildades 1992. Fasadinstallationen fick omedelbar effekt. Den gav berlinarna en föreställning om hur det sett ut före kriget och hur stadens centrum skulle kunna se ut. På så sätt blev den också ett tecken på en möjlighet, på en möjlig stadsbild som bara ett fåtal tidigare kunnat tänka sig. Det stadslandskap som tidigare varit förvisat till det kollektiva minnets nostalgier skulle på nytt kunna få fysisk gestalt.

Dessa två händelser, rivningsbeslutet och installationen, satte fart på debatten om platsens framtid. För första gången började man också på allvar diskutera möjligheten att rekonstruera stadsslottet. Vid den här tiden var opinionen delad mellan vänster och höger och mellan öst och väst, där väst och högern förespråkade ett slottsbygge medan öst och vänstern ville bevara Palast der Republik eller bygga något helt nytt.⁷⁸ Som en följd av den stora splittringen i opinionen upphävdes rivningsbeslutet 1995. Man var tillbaka på status quo.

Under de följande åren lades en rad lösningsförslag fram. De flesta arkitekter förespråkade nybyggnation på platsen, med en byggnad som skulle ha ungefär samma storlek som det gamla stadsslottet och alltså ta betydligt större yta i anspråk än Palast der Republik. Det hölls även en arkitekttävling men inget av de mestadels extremt modernistiska förslagen vann någon anklång, varken politiskt eller i opinionen.⁷⁹ Ett antal kompromissförslag lades också fram, i vilka antingen Palast der Republik eller en helt ny byggnad skulle integreras med en replik av stadsslottet. Ett sådant byggnadskomplex skulle få en barockfasad åt väster och en modern östsidan. Förslaget förespråkades eller kunde i varje fall accepteras av *Förderverein* så sent som 2000.⁸⁰ År 2000 tillsattes en kommission som skulle lösa det intrikata planeringsproblemet. Samma år genomfördes en opinionsundersökning i Berlin som visade att förslaget att rekonstruera stadsslottet hade mycket större stöd bland befolkningen än något av alternativen. Detta blev viktigt. År 2003 tog förbundsdagen ett första principbeslut om att återuppbygga slottet, om än med många frågor kring finansieringen olösta. Den första konkreta aktiviteten kom dock inte igång förrän 2005 då man började riva Palast der Republik. Det beslut som förefaller vara det slutgiltiga kom först 2007. Det återuppbyggda slottet skall användas som ett centrum för världskultur och bland annat inrymma museer för utomeuropeisk konst och kultur. Det kommer att kallas för Humboldt Forum, efter den berömde tyske 1800-talsgeografen Alexander von Humboldt. Det nya projektet bygger på en kulturpolitisk ambition att, i ett rumsligt sammanhang, dels manifestera sambandet mellan tysk, europeisk och utomeuropeisk kultur och historia och dels ge staden ett nytt flaggskepp.

Under den långa planeringsprocessen, mellan 1993 och 2005, var stadsplaneringen tämligen okontroversiell. De flesta politiker och planerare var överens om att något måste göras för att fylla de öppna platser där slottet en gång legat. Arkitekturen visade sig däremot vara ett betydligt mer kontroversiellt fält, i varje fall i fråga om Berlins slottsplats. *Erichs Lampenladen*, som Palast der Republik kallades av folkhumorn, hade få förespråkare i kraft av sina arkitektoniska företrädare. Istället anfördes praktiska och ekonomiska skäl emot dess nedrivning.⁸¹ Det var en stor och väl fungerande byggnad som allmänheten hade haft stor glädje av. Den hade dessutom varit mycket kostsam att bygga, det vore slöseri att riva. Dessa skäl talar för att en rivning

aldrig kommit på tal om det inte varit för asbesten, debatten hade då knappast fått fart. Graden av asbestförekomst ifrågasattes av kritikerna, isoleringsarbetena hade faktiskt följt västliga normer. De såg asbestfrågan främst som ett svepskäl för att få riva. Att asbesten sanerades långt innan man började riva själva stommen pekar på att frågan om rivning mer handlat om identitet och synen på historien än om praktiska ting.

Den mest intressanta var emellertid vad som skulle ersätta Palast der Republik. Skulle det bli en modern byggnad eller en replik av det gamla slottet, eller en syntes av båda alternativen? För arkitektetablissemangen verkar det varit en självklarhet att bygga nytt. Argumenten fokuserade på frågan om den moderna arkitekturens roll i förhållande till en tänkt rekonstruktion. Det skulle inte vara autentiskt utan snarast kitschigt att återuppbygga ett barockpalats, speciellt som det bara skulle vara som en fasad.⁸² Det skulle också kunna tolkas som en kapitulation från den moderna arkitekturens sida. Dessa argument motsades av förespråkarna för en rekonstruktion vilka betonade den historiska kontinuiteten i centrala Berlin och det kungliga slottets estetiska kvaliteter. Det hade faktiskt ansetts som det bästa exemplet på barockarkitektur i norra Europa. De lade stor möda på att övertyga allmänheten om att det var intellektuellt acceptabelt att rekonstruera ett historiskt monument som Berlins stadsslott.⁸³ Exempel från andra länder och städer, t.ex. kungliga slottet i Warszawa och Frauenkirche i Dresden, fördes fram som föredömen. Det finns också gott om människor som hyser en uttalad motvilja mot modernistisk arkitektur i historiska stadscentra, den anses inte kunna ge liv åt städerna. Bakom dessa till synes rationella och estetiska argument kan man oftast skönja en stark medvetenhet om platsernas och byggnadernas politiska och symboliska betydelse. I de här diskussionerna förefaller den allmänna opinionen ha fallt avgörandet, speciellt eftersom det inte presenterats något riktigt attraktivt alternativ till Humboldt Forum.

Potsdam efter murens fall

Omvandlingen av Potsdam går inte att jämföra med processen i Berlin. Det är frågan om skeenden i en mycket mindre skala och med mindre medial uppmärksamhet. Ändå finns det grundläggande likheter. Förutsättningarna för stadsplaneringen i Potsdam förändrades radikalt efter 1990. Funktionellt blev staden på ett helt annat sätt än tidigare del av Storberlin. Vidare påverkades den av nedläggningar av industriarbetsplatser i samband med den ekonomiska omstruktureringen. Den stora sovjetiska militära närvaron avvecklades i början av 1990-talet. Under ett fåtal år skulle Potsdam komma att omvandlas från industri- och militärstad till en ny residensstad i Land Brandenburg. Staden satsade stort på tjänstesektorn, vetenskap, kultur och turism. Detta

fordrade omfattande investeringar, som byggnationsmässigt dock påverkade stadens centrum i rätt begränsad omfattning. Där prioriterades renovering och rekonstruktion. 1990 fattade staden beslut om att man skulle sträva efter att närma sig den historiska stadsbilden, inklusive det historiska gatunätets utformning. Det hade också stor betydelse att Potsdams centrum, slott och parker 1993 togs med på Unescos världsarvslista. Förfallet under DDR-tiden gjorde att det var nödvändigt med snabba insatser för att rädda den befintliga strukturen. Detta arbete har pågått under hela perioden och är nu, i varje fall för stadens centrala delar, i det närmaste fullbordat. Med undantag för ett köpcentrum, några mindre kontorsbyggnader och bostadshus har det byggts relativt lite nytt i centrum sedan 1990.⁸⁴

När de mest akuta åtgärderna var genomförda, riktades intresset i slutet av 1990-talet mot området kring Alter Markt där slottet en gång legat. En utredning gjordes som visade att det var praktiskt möjligt att rekonstruera stadsslottet, en senare utredning visade också att ytorna skulle räcka till för Land Brandenburgs lantdag, som var inhyst i de gamla SED-byggnaderna utanför stadskärnan.⁸⁵ Det första konkreta steget var uppförandet av Fortunaportalen, som nämndes i artikelns början. Portalen byggdes och finansierades på privat initiativ. Efter år av diskussioner beslöt Brandenburgs delstatsparlament 2005 att återuppbygga det gamla stadsslottet på dess gamla plats.⁸⁶ Beslutet strandade under en tid hos de lokala politikerna, som dock godkände projektet under vintern 2007. Lantdagens beslut från 2005 innebar att den nya lantdagsbyggnaden skall utföras på stadsslottets plats, med samma yttre proportioner och så långt möjligt med samma utformning av fasaden. Debatten har sedan dess främst gällt byggnadens exakta läge och proportioner i förhållande till originalet samt fasadens utformning. I skrivande stund är den framtida utformningen av slottet oviss. Land Brandenburg vill av kostnadsskäl bygga något modernare medan företrädare för staden Potsdam och *Verein Potsdamer Stadtschloss* förordar att man håller sig till ursprungsplanerna. De senare bedriver också samlingsverksamhet för att kunna bekosta rekonstruerade fasader. Den allmänna opinionen verkar enligt opinionsundersökningar och kommunala enkäter liksom i Berlin förespråka en rekonstruktion av slottet. Läget i Potsdam skiljer sig från Berlin eftersom det inte funnits någon befintlig byggnad på platsen. Under hela den politiska processen har PDS/die Linke förespråkat en modern byggnad på platsen, det högerradikala DVU har varit motståndare till att över huvud taget bygga en ny lantdagsbyggnad medan de demokratiska partierna förespråkat en rekonstruktion av slottet. Det har dock på flera punkter skurit sig vad gäller detaljer, vilket sammantaget gjort att projektet fördröjts.⁸⁷ Att kalla det för en politisk surdeg verkar snarast vara ett *understatement*. Det har också förts diskussioner om att rekonstruera andra byggnader kring Alter Markt,

bl.a. det kända Palazzo Barberini. På den punkten har dock inga beslut fattats. Planeringen av Potsdams framtida centrum är alltså inte helt avslutad. Allt talar emellertid för att ett återuppbyggt slott kommer att få en framträdande plats, det återstår att se hur detaljerna kommer att se ut.

Att återuppbygga ett slott

Drygt femton år efter murens fall har man alltså både i Berlin och Potsdam beslutat sig för att bygga upp de gamla kungliga slotten. Man kan fråga sig varför – vad har man ett slott till? Med tanke på den inledande diskussionen om ett slotts funktioner vore det kanske naturligt att använda de rekonstruerade slotten för representativa syften. I linje med detta menar den förutvarande museichefen i Berlin, Stephan Waetzoldt, att "[b]egreppet slott har att göra med högvördighet, med statlig representation [och] med [ett]’offentlighetens minnesmärke’."⁸⁸ Citatet visar, såsom diskuterades inledningsvis, att de funktionella och symboliska aspekterna av ett slott är tätt sammanvävda. Ett slott har traditionellt varit en symbol för kungamakten och för staten. Den kommande diskussionen kommer att visa att slotten och platserna där de en gång stod aldrig förlorat denna symboliska betydelse.

Platsernas symbolvärde bestod i allra högsta grad under DDR-tiden. Slotten blev då en symbol för det gamla samhället med dess orättvisor och klasskillnader. Framför allt blev de en symbol för nazismen, vars rötter man placerade i den preussiska militarismen. Besluten att låta spränga dem kan ses som ett extremt utslag av denna symboliska betydelse. Slottsplatsen i Berlin behöll emellertid sin betydelse under socialismen. Den fick en ny typ av högvördighet som demonstrationsplats där partiets och statens högtidsdagar firades. De ambitiösa byggprojekten på platsen förstärker detta intryck. Först planerade man ett folkets palats i form av en Stalinkrokan. Senare uppfördes Palast der Republik som övertog något av det gamla slottets representativa funktion som maktcentrum. Genom att kombinera parlamentsbyggnaden med lokaler för kultur och nöjen poängterades emellertid den folkliga sidan av DDR. Maktens (förment) folkliga förankring befästes i byggnadsverkets funktioner. Högvördighetstemat binder samman Berlin och Potsdam. När även stadsslottet i Potsdam var rivet, ett beslut som kan ses som ett utslag av förvrängd rationalitetssträvan i kombination med ett negativt historiebruk, blev det viktigt för stadens ledning att ge platsen en arkitektur och ett funktionellt innehåll som "speglade DDR".⁸⁹ Att bara riva och bygga bostäder vid Alter Markt verkar inte ha varit något alternativ, i stället fick det nya samhället representeras av en rad kulturinstitutioner.

Efter 1990 förlorade DDR-tidens centrumprojekt sitt värde, vilket i det här sammanhanget innebär att de tömts på sina representativa och symboliska

funktioner. Platsernas utseende, de dominerades av stora ytor som användes till trafikleder och parkeringsplatser, förstärkte intrycket av tomhet. De beslutade byggprojekten, det folkliga engagemanget och den livliga debatten kan därför, i framför allt Berlin men också i Potsdam, tolkas som att platserna ”krävde” att återfå någon typ av symbolisk betydelse. Givetvis måste de nya projekten, även med gamla fasader, symbolisera det nya demokratiska Tyskland.

Motståndarna till en rekonstruktion av slotten, och till rivningen av Palast der Republik, fortsatte däremot att hävda den socialistiska regimens anspråk på platsen genom att slå vakt om de avtryck som DDR-tiden gjort i stadslandskapet. De offentligt framförda argumenten mot återuppbyggnad av de båda slotten handlade dock främst om kostnader och andra praktiska aspekter. Projekten sågs som dyra och onödiga – skulle Brandenburg behöva en lantdagsbyggnad vore det bättre att bygga nytt, det blir billigare och mer ändamålsenligt. Fallet med Palast der Republik har emellertid visat att stadsbyggnadsfrågor även handlar om folklig förankring och identitetspolitik.

Slottens förespråkare hävdar en annan historisk legitimitet. Bland dem ses Palast der Republik och Potsdams Alter Markt som symboler för diktaturens DDR och dessutom för den dåliga smak som ansågs känneteckna Östtyskland. Slotten representerar minnet av det gamla Berlin och det gamla Potsdam. Dessa nostalgier kan gå i delvis olika riktningar. De kan gripa tillbaka till Friedrich II:s Potsdam, till Schinkels och Humboldts Spree-Aten eller på det tidiga 1900-talets kosmopolitiska metropol. Den gemensamma nämnaren är en inte alltid uttalad vilja att bygga en bro tillbaka till Tyskland som den kulturation det en gång var, före nazismens förödande barbari. Som synes finns det en väsentlig likhet mellan de båda motståndarsidorna i den förda debatten. Båda sidorna hävdar historiskt förankrade anspråk på platsen och båda företräder bestämda historiska nostalgier.

Hur förhåller det sig då med de återuppbyggda slotten, kommer de att kunna fungera som symboliskt viktiga representationsbyggnader? Beslutet av använda stadsslottet i Potsdam till säte för lantdagen passar väl in i ett traditionellt koncept, slottet blir ett representativt regionalt maktcentrum. Det har däremot aldrig varit aktuellt med en statsrepresentativ funktion för Berlins stadsslott. I Tyskland hade det varit alltför kontroversiellt att låta en president eller kansler residera i *Kaiserns* gamla palats. Därför är idén att använda slottet till ett Humboldt Forum att betrakta som ett genidrag. Genom att man inte ville bygga ett slott, utan ett Humboldt Forum, lyckades man få till ett beslut om att bygga upp slottet. Förbundsregeringen och Berlins stad behövde inte längre betala för återuppbyggnaden av ett kejserligt slott, istället skulle man skapa en kulturinstitution med en klart progressiv profil. Beslutet att bygga Humboldt Forum innebar att de mest kontroversiella frågorna

kunde kringgås. Staden undvek att explicit ta ställning till två i det närmaste antagonistiska anspråk på platsens historiska geografi.

Den politiskt korrekta kommersialismen

Byggandet av Humboldt Forum är bara ett av flera exempel på att den tyska efterkrigstiden har kännetecknats av försök till ett undvikandets historiebruk. Tyska makthavare är väl medvetna om att historiskt relaterade ämnen, särskilt med anknytning till andra världskriget, ständigt riskerar att få stor uppmärksamhet, även internationellt. Risken att hamna i dålig dager är överhängande, det är då bättre att så långt möjligt navigera runt problemen.⁹⁰ Detta förhållningssätt går tillbaka till det totala nederlaget och den påföljande önskan om ett totalt brott med det förflutna. Det finns en naturlig rädsla för att relativisera förintelsen eller förarga grannfolk som lidit under tysk ockupation, denna rädsla har varit ett betydelsefullt inslag i förbundsrepublikens historiekultur. Landskapets inneboende tröghet, med den osamtidigheternas samtidighet som platsen bär på, förhindrar emellertid ett sådant förhållningssätt. Särskilt när det äger rum större förändringar av historiskt betydelsefulla platser blir vi påmind om det förflutna. Den här artikeln har också visat hur historien ständigt gör sig påmind, särskilt i frågor som rör det Sharon Macdonald kallar för *undesireable heritage*.

Att i landskapspolitiska frågor framhäva estetiska perspektiv blir ett sätt att distansera sig från det obehagliga kulturarvet. När de organiserade föreläsarna för slottens återuppbyggnad för sin diskussion i termer av historisk autenticitet, konstnärligt värde och att hela sår i stadsbilden ligger det därför i linje med ett undvikande av ett kontroversiellt historiskt arv. De problematiserar inte sin historiesyn nämnvärt, snarare nedtonas förhållandet till historiska skeenden. Credot kan sammanfattas som att nuet inte nödvändigtvis har med den politiska historien att göra, nu gäller att återskapa förlorade estetiska värden.⁹¹ En sådan hållning förefaller ganska rimlig om man har som mål att samla in pengar till att restaurera gamla slottsfasader, att vara politiskt kontroversiell avskräcker sponsorer.

Det estetiska perspektivet handlar inte bara om utformningen av byggnaderna, utan i lika hög grad om stadslandskapet. I både Berlin och Potsdam kommer de berörda områdenas karaktär att förändras avsevärt. Det mesta talar för att de miljöer som skapas kommer att uppfattas som attraktiva av både städernas invånare och besökare. De stora öppna ytorna kommer att krympa väsentligt och Berlins slott kommer att bilda en stilfull fond i slutet av Unter den Linden. Den positiva förändringen av stadslandskapet kommer sannolikt att vara lika betydande i Potsdam. Företrädare för turismbranschen i Potsdam och Brandenburg ställde sig följaktligen uttalat positiva till en återuppbygg-

nad av Potsdams stadsslott. De pekade både på att det nuvarande stadscentret ger ett negativt intryck och på det potentiella marknadsföringsvärde ett slott kunde föra med sig. De drar paralleller till Dresden där rekonstruktionen av Frauenkirche fått stor uppmärksamhet och bidragit till en tjugoprocentig ökning av besökstalen under 2006.⁹² Att dra paralleller till Dresden är naturligt, även om det för Potsdams del främst handlar om att stadslandskapet som helhet blir mer attraktivt. Eftersom slottet kommer att användas av delstatsparlamentet blir det inte primärt ett besöksmål. I Berlin kopplas de förhöjda estetiska värden dessutom till ett flaggskeppsprojekt. Man kan förvänta sig att Humboldt Forum kommer att bli en stor attraktion, inte minst eftersom det kommer att geografiskt ansluta till en redan stark koncentration av museer och andra kulturinstitutioner. Det faktum att Berlin är Tysklands huvudstad gör att den mediala uppmärksamheten och därmed marknadsföringsvärdet av projektet med största sannolikhet blir mycket högt. De båda slottens värde som del i en strategi för platsmarknadsföring handlar alltså både om platsens förhöjda attraktivitet och om den medieexponering som projekten kommer att ge upphov till.⁹³

Att diskutera stadslandskapet ur ett marknadsföringsperspektiv innebär ett byte av perspektiv också i den ekonomiska diskussionen. De höga byggkostnaderna har varit kontroversiella, men genom att diskutera i termer av potentiella intäkter kan denna fråga i någon mån skjutas åt sidan. Turismen har en nyckelroll eftersom inkomster från besökare kan få mycket stor betydelse för stadens och regionens inkomster. Ökande besökstal ger positiva effekter på hotell- och restaurangbranschen, transportsektorn och detaljhandeln, vilket i slutändan ökar skatteintäkterna. När man i det här sammanhanget använder historiska monument och historiska minnen i vid mening handlar det om ett kommersiellt historiebruk. Diskussionen om slottsprojekten i Berlin och Potsdam kan antyda att utvecklandet av det kommersiella historiebruket underlättas om det politiskt korrekta får råda och historiens obehagliga sidor kan desarmeras. Det torde finnas fler intressanta samband mellan platsmarknadsföring som del av ett kommersiellt historiebruk och historiens allmänna roll i offentligheten. Här återstår det emellertid en hel del att göra.

Noter

¹ Wolfgang Joop i *Der Tagesspiegel* 17/5-2005. Referenser till dagstidningar och andra medier som rör debatten om stadsslottets i Potsdam återuppbyggande är, om inget annat anges, hämtade från en sammanställning på Verein Potsdamer Stadtschloss hemsida, www.stadtschloss-potsdam.org.

² *Nationalencyklopedien*, uppslagsord: slott.

³ H. Smyth, *Marketing the City. The Role of Flagship Developments in Urban Regeneration*, London 1994; Charles Landry, *The Creative City, a Toolkit for Urban Innovators*, London 2000. För en mer kritisk analytisk ingång till urban utveckling, se David Harvey, *The Condition of Postmodernity*, Oxford 1990.

⁴ Välkända exempel på flaggskeppsprojekt är

- Guggenheimmuseet i Bilbao eller Turning Torso i västra hamnen i Malmö. De mest intressanta flaggskeppsprojekten har alltså varit *brown field* (inte *green field*), de har alltså lokaliseras till urbana områden, som använts för industri, hamnverksamheter eller på andra sätt varit eftersatta.
- 5 Christopher Clark, *Iron Kingdom. The Rise and Downfall of Prussia 1600–1947*, Cambridge 2006.
 - 6 Peter Hall, *Cities of Tomorrow. An Intellectual History of Urban Planning and Design in the Twentieth Century*, Oxford 1988, s. 174–202, citat på s. 202. För äldre exempel från Europa, se James H. Johnson, *Urban Geography. An Introductory Analysis*, Oxford 1972, s. 30–33.
 - 7 Henri Lefebvre, *The Production of Space*, Oxford 1991, s. 220–226, citat på s. 222.
 - 8 Gunnar Törnqvist, "On Arenas and Systems", i *Space and Time in Geography. Essays dedicated to Torsten Hägerstrand*, (ed.) Alan Pred, Lund 1981, citat s. 120.
 - 9 Martin Gren & Per-Olof Hallin, *Kulturgeografi, en ämnesteoritisk introduktion*, Malmö 2003, s. 138.
 - 10 För en presentation av Friedrich Ratzel, se Jan Henrik Nilsson, "Friedrich Ratzel och Rudolf Kjellén, två av den politiska geografins pionjärer", i *Politisk Geografi: en uppsatsantologi*, (red.) Thomas Lundén & Sture Öberg, Uppsala 2000.
 - 11 Karl Schlögel, *Im Raume lesen wir die Zeit. Über Zivilisationsgeschichte und geopolitik*, München/Wien 2003, citat på s. 10.
 - 12 Sharon Macdonald, Undesirable Heritage: Fascist Material Culture and Historical Consciousness in Nuremberg. *International Journal of Heritage Studies*. 2006: 1. Sharon Macdonald, "Words in Stone? Agency and Identity in a Nazi Landscape", *Journal of Material Culture* 2006:1–2, s. 105–126.
 - 13 Ulf Zander, *Fornstora dagar, moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte*, Lund 2001, s. 41.
 - 14 Zander, 2001, s. 41–44.
 - 15 Joakim Ekman, *National Identity in Divided and Unified Germany. Continuity and Change*, Örebro 2001; Brian Ladd, *The Ghosts of Berlin. Confronting German History in the Urban Landscape*, Chicago 1997; Karl-Erik Norrman, *Tyskarna, de skuldtyngda mästarna*, Stockholm 2007.
 - 16 Klas-Göran Karlsson, *Historia som vapen. Historiebruk och Sovjetunionens upplösning 1985–1995*, Stockholm 1999; Zander, 2001.
 - 17 Jan Henrik Nilsson, "Taggtråd, betong och Spreewaldgurkor – Historiebruk kring den synliga och osynliga Berlinmuren", i *Plats som produkt. Kommersialisering och paketering*, (red.) Richard Ek & Johan Hultman, Lund 2007.
 - 18 Jämför Jan Henrik Nilsson, "Matens vägar: saluhallen i ett historiskt-geografiskt perspektiv", i *Upplevelsens materialitet*, (red.) Tom O'Dell, Lund 2001.
 - 19 För betydelsen av fältstudier, se Jan Henrik Nilsson, *Östersjöområdet. Studier av interaktion och barriärer*, Lund 2003, s. 133–34.
 - 20 Hiltrud Wallenborn, "Zwei Orte an der Spree", i *Berlin, Geschichte einer Stadt*, (Hrsg.) Julius H. Schoeps & Bildarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin 2001.
 - 21 Waltraud Volk, *Potsdam. Historischen Strassen and Plätze heute*. Berlin, München 1993. s. 8–20.
 - 22 Slottet hade sex flyglar, tre borggårdar och 1210 rum med en sammanlagd yta av 23 800 m². Senare tillbyggnader, såsom kupolen från 1853, var förhållandevis små. Renate Petras, *Das Schloss in Berlin. Von der Revolution 1918 bis zur Vernichtung 1950*, Berlin 1999.
 - 23 Petras, 1999, s. 14. Författarens översättning. Citatet lyder i original: "Jahrhundertlang nahm das Schloss in Berlin eine beherrschende Stellung ein; es war das gewichtigste Gebäude der Stadt und galt als Wahrzeichen für den Ruhm Preussens und die macht der Hohenzollern."
 - 24 Jämför Bruno Aust & Ulrich Stark, *Die Städtebauliche Entwicklung Berlins seit 1650 in Karten*, Senatsverwaltung für Stadtentwicklung und Umweltschutz, Berlin 1992.
 - 25 Jämför Paul Stangl, "Restoring Berlin's Under the Linden: ideology, world view, place and space", *Journal of Historical Geography*, 2006: 32, s. 352–376.
 - 26 Benedikt Goebel, *Der Umbau Alt-Berlins zum modernen Stadtzentrum*, Schriftenreihe des Landesarchivs Berlin, Band 6, Berlin 2003, s. 268.

- 27 De stora förluster och förstörelse som åstadkoms genom de bombningar som genomfördes under krigets slutskede, dvs. när kriget redan var förlorat för Tysklands del är anmärkningsvärda och kan knappast ha varit militärt motiverade.
- 28 Hans-Werner Miham, *Die Nacht von Potsdam. Der Luftangriff britischer Bomber vom 14. April 1945*, Berg am Sternberger See 1997.
- 29 Heiger Ostertag, "Vom strategischen Bombenrieg zum sozialistischen Bildersturm. Die Zerstörung Potsdams 1945 und das Schicksal seiner historischen Gebäude nach dem Kriege", i (Hrsg.) Bernhard R. Kroener, *Potsdam. Staat, Armee, Residenz in der preussisch-deutschen Militärgeschichte*, Frankfurt a.M. Berlin 1993, citat på s. 492. Författarens översättning. Citatet lyder i original: "[k]napp viertausend Bürger Potsdams mussten für die Chimäre eines anachronistischen Preussenhasses sterben".
- 30 Stig Dagerman, *Tysk höst*, Stockholm [1947] 1990.
- 31 Mer än elva miljoner tyskar tvingades fly från sina hemtrakter i dåvarande östra Tyskland och andra delar av Öst- och Centraleuropa. Vidare räknas ytterligare två miljoner som döda eller saknade under flykten. Hans Åke Persson, *Retorik och realpolitik. Storbritannien och de fördrivna tyskarna efter andra världskriget*, Lund 1993, s. 39–43.
- 32 Michael Schwartz, "Umsiedler – Flüchtlinge und Vertriebene in der SBZ und DDR", i *Flucht, Vertreibung, Integration*, (Hrsg.) Stiftung Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland, Bielefeld 2006, s. 91. Benämningen på dessa flyktingar är intressant. I öst kallas de för *Umsiedler*, omflyttare, medan de i väst oftast benämns *Vertriebene*, fördrivna.
- 33 Schwartz, s. 93.
- 34 Bernd Maether, *Die Vernichtung des Berliner Stadtschlösses. Eine Dokumentation*, Berlin 2000, s. 38–39; 148–51.
- 35 Goebel, s. 274.
- 36 Mattias Lerm, *Abschied vom alten Dresden. Verluste historischer Bausubstanz nach 1945*, Rostock 2000, s. 33. Dessa ledstjärnor kan sägas vara giltiga för hela det efterkrigstida Europa, inte bara för Tyskland.
- 37 Goebel, s. 272–84. Här skall dock nämnas att den infrastruktur som låg under jord, till stor del under gatorna (tunnlar och ledningar av olika slag), klarade sig betydligt bättre undan förstörelse än de byggnader som fanns ovan jord. Detta gjorde att det fanns mycket starka kostnadsmässiga incitament att bygga vidare på ett äldre gatunät, även när man byggde helt nya hus.
- 38 Goebel, 2003, s. 274–75. Författarens översättning. Citatet lyder i original: "Die demonstrative Modernität der Nachkriegsarchitektur diente auch der ästhetischen Abgrenzung von der als Ausdruck autoritärer und antidemokratischer Kräfte der Kaiserzeit und NS-Zeit angesehenen historistischen Architektur. Die Moderne Architektur der Nachkriegszeit kann als eine (Über-) Kompensation des vorherigen Architekturstils, als eine Art 'ästetischer Entnazifizierung' angesehen werden."
- 39 För en genomgång av förhållandena i den sovjetiska ockupationszonen, se: Norman M. Naimark, *The Russians in Germany. A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949*, Cambridge/Mass. 1995.
- 40 Maether, s. 53–56.
- 41 Maether, s. 57.
- 42 Jämför Beverly Heckart, "The Battle of Jena. Opposition to 'Socialist' Urban Planning in the German Democratic Republic", *Journal of Urban History*, 2006:4, s. 546–581.
- 43 Det förekommer olika uppgifter om detta parti verkligt kommer från slottet eller om det är en kopia. Ironiskt nog är Ulbrichts gamla tjänstebyggnad nu säte för European School of Management and Technology.
- 44 För en detaljerad redogörelse för beslut, debatt och rivningsarbete, se Maether, 2000, s. 60–120, samt faximiler i samma bok.
- 45 Goebel, s. 286; avbildning av modellförslag i Anders Åman, *Arkitektur och ideologi i Stalintidens Östeuropa. Ur det kalla krigets historia*, Stockholm 1987, s. 93. (Det bör noteras att Åman här blandar samman platser och tidpunkter på ett olyckligt sätt i sin redogörelse för den stalinistiska planeringen för Berlin.)
- 46 Goda exempel på sådana finns i Moskva, Warszawa, Kiev och Riga.
- 47 Åman; Lerm.
- 48 Friedrichshain är en stadsdel i östra Berlin. Stalinallee, nuvarande Karl Marx Allee, går

- genom denna stadsdel. StalinStadt, nuvarande Eisenhüttenstadt, byggdes som socialistisk mönsterstad med början 1950.
- 49 Ladd; Åman, s. 123; 149.
- 50 Åman, s. 68–70, citat på s. 179. Kurt Lieknecht hade ett i sammanhanget förpliktigande efternamn. Han var brorson till nämnde Karl Liebknecht, ledaren för revolutionsförsöket 1918–19 (då han mördades tillsammans med Rosa Luxemburg) och sedermera östtysk ikon.
- 51 Åman, s. 75.
- 52 Åman, s. 67. Åman refererar till *Neues Deutschland* 23/12 1951. Stalinallée får nog sägas vara mycket lik sovjetiska förebilder. Som exempel på projekt från samma tid som mer ansluter till tysk byggnadstradition och därmed ligger mer i linje med den socialistiska realismen kan nämnas Alter Markt i Dresden och Lange Strasse i Rostock. Enligt Anders Åman låg dock den östtyska arkitekturen närmare den sovjetiska monumentaliteten än arkitekturen i de andra östländerna, med undantag av Bulgarien. Mot detta kan man dock invända att delar av Warszawa har få motstycken i Centraleuropa vad gäller stalinistisk storslagenskap.
- 53 Maether, s. 60.
- 54 Manfred Uhlemann, *Hoffnungen – Wege – Irrwege. Potsdam 1945–1989, Beiträge zur Stadtgeschichte*. Emmelhäusen 1994. s. 147–49. 80 procent av slottet var ”Ausbaufähig”.
- 55 Volk, s. 93–99. För avbildning av stadsplaner och modeller från 1951–54, se Verein Potsdamer Stadtschloss hemsida, under ”Geschichte”. Besökt 25.1.2007; 28.7.2007
- 56 Uhlemann, s. 151–55.
- 57 Heckart, s. 551.
- 58 Volk, s. 93. Detta skall ses i ljuset av den svåra försörjningssituationen i 1950-talets DDR. Bristen på bostäder och konsumtionsvaror var en orsak till den stora utvandringen till BRD.
- 59 Uhlemann, s. 157.
- 60 Ostertag. Under de här åren revs ett antal kyrkor i DDR, det mest kända exemplet vid sidan av Garnisonskyrkan är Universitetskyrkan i Leipzig som också revs 1968.
- 61 Heckart, s. 558.
- 62 Alan Bullock, *Hitler, en studie i tyranni. II Rikskanslern 1933–1939*, Stockholm 1970, s. 20–21.
- 63 Autorenkollektiv, *Potsdam. Geschichte der Stadt in Wort und Bild*, Berlin 1986, s. 125–26. Citaten på s. 126.
- 64 Uhlemann, s. 159. citat från stadsfullmäktiges (motsvarande) protokoll. Författarens översättning. Citatet lyder i original: ”Die Stadtschlossruine [...] erlaubt kein grosszügiges, nach sozialistischen Prinzipien gestaltetes Zentrum mit seiner gesellschaftlichen und kulturellen Aufgabe.”
- 65 Volk; Paul Sigel, Silke Dähmlow, Frank Seehausen & Lucas Elmenhorst, *Architecturführer Potsdam*. Berlin 2006.
- 66 Stadsdelen Babelsberg är Tysklands traditionella filmcentrum.
- 67 Detta resonemang anknyter till en forskningstradition inom kulturgeografien, den humanistiska geografin, som bl.a. behandlat platser och platser identitet. För en genomgång av denna forskningstradition, se Gren & Hallin, s. 133–48; Richard Peet, *Modern Geographical Thought*, Oxford 1998, s. 34–66. Klassikern inom genren är: Yi-Fu Tuan, *Topophilia: A Study of Environmental Perception, Attitudes and Values*, Englewood Cliffs 1974.
- 68 Heckart, s. 548.
- 69 Heckart, s. 552.
- 70 Heckart, s. 569.
- 71 Heckart, s. 570–72.
- 72 Werner Knopp, ”Der Palast der Republik aus der Sicht seiner Erbauer”, i *Die Berliner Schlossdebatte – Pro und Contra*, (Hrsg.) Wilhelm von Boddien, & Helmut Engel, Berlin 2000.
- 73 Tommy Book, *Berlin, sönderbrutet och hopfgat, Växjö* 1991.
- 74 Jämför Hans Stimmann, Reurbanisierung der historischen Staatsmitte, i *Die Berliner Schlossdebatte – Pro und Contra*.
- 75 Jämför Nilsson, 2003: 198–200 och referenser till dessa sidor.
- 76 Ekman.
- 77 Arne Järtelius, ”Honeckers DDR”, *Världspolitikens dagsfrågor*, 1987:2.
- 78 Ladd.
- 79 *Historische Mitte Berlins*, Schlossplatz, Idéen und Entwürfe 1991–2001. www.schlossberlin.de. Besökt 13.3.2007.

- 80 "Arbeitsgemeinschaft Berliner Schloss, Nutzungs- und Architekturkonzept für das Neue Berliner Schloss", i *Die Berliner Schlossdebatte – Pro und Contra*.
- 81 Erichs (Honecker) lampaffär.
- 82 Det hade aldrig på allvar diskuterats att rekonstruera interiören.
- 83 *Die Berliner Schlossdebatte – Pro und Contra*. Jfr Matthias Matussek, "Das Schloss als Symbol", *Der Spiegel* 1998:29.
- 84 Sigel et al.
- 85 Verein Potsdamer Stadtschloss hemsida.
- 86 Sigel et al.
- 87 Sammanställning av pressdebatt på Verein Potsdamer Stadtschloss hemsida.
- 88 Stephan Waetzoldt, "Das Bauwerk als Erlebnis von Geschichte", i *Die Berliner Schlossdebatte – Pro und Contra*, s. 77. Författarens översättning. Citatet lyder i original: "Das Begriff 'Schloss' hat zu tun mit hoheitlicher Würde, mit staatlicher Repräsentation, mit 'Denkmal für die Öffentlichkeit'."
- 89 Jämför Heckart.
- 90 Här finns en klar koppling till det historiebrosk som Klas-Göran Karlsson, 1999, kallar icke-brosk av historien och som används "i ett samhälle där man av olika anledningar vill bryta med det förgångna", a.a. s. 60.
- 91 I *Die Berliner Schlossdebatte – Pro und Contra*; Verein Potsdamer Stadtschloss hemsida.
- 92 Carola Hein, *Märkische Allgemeine Zeitung*, 7.12.2006.
- 93 För olika perspektiv på platsmarknadsföring, se bidragen i *Plats som produkt*.